

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՅՈՒՐԱԿ ԶՍԻԱԳՐԱՅԸ ՄԵՌՑ Ս. ԱՌԱԿԻՆ
ՀՈՑ-ԺԱՐԳՄԱՆԶԱՑ ՎԱՆՌԻ ՆԻ ՇՐՋԱՆ-
ԿԱՅԻՑ: Կազմակ. Սահակ Ա. Մուրադ-
եան եւ Նազարէթ Պ. Մարտիրոսեան:
Հայկական Միգրանտ Գաղութային Կիւ-
պէնիան Հաստատութեան: Քառանկ.
ըզրակագւմ, էջ 232, Երուսաղէմ, Տպ-
վ. Յակոբեանց, 1967:

Ինձի համար գոնէ սքանչելի անակեղալ
մը եղաւ ո՛չ միայն ցուցակին հրատարա-
կութիւնը, այլ նոյնիսկ ցուցակին (աւելի
յա՛մէ ըսել)՝ ցուցակներուն) գայլաբոյնը:

Անկեղծօրէն պէտք է խոստովանիլ որ
իմ մտքն իսկ չէր անցներ այս գոյգ ցուցակ-
ներուն պոյութիւնը եւ Մշոյ եւ շրջակայից
ձեռագիրներուն մեծագոյն ժամին ածնաւ
եւ անյիշատակ կորսուիլը ցաւ ի սիրտ ըն-
դունած էի: Ահա յանկարծ այսպէս մեղի կը
արուին երկու ցուցակներ մէկ հատորի մէջ,
որոնցմէ առաջինն է «Մշոյ Ս. Առաքելոց-
Թարգմանչաց Վանքի» 126 ձեռագիրները:
Երկրորդ մասը՝ «Մուշ քաղաքի եւ շրջակա-
յից», թուով 159 ձեռագիրներ: Այս երկու
ձեռագրաց ցուցակներուն ընտիր առաջգրու-
թիւնը կը պարտինք մեղուաջան եւ բծա-
խրնդիր Արայ Գալաթեանի խմբագրութեան
եւ Կալաթական խնամատ հակադրութեան,
ինչպէս նաեւ տպագրական ծախսերու հա-
ղատարութեան Գաղութային Կիւլպէնեան
Հաստատութեան, առանց որուն հաւանա-
յար ցուցակը չարունակէր ամսիկ մնալ
երկար ժամանակ:

Արայ Գալաթեան հատորին ակիւրը
«Երկու խօսքով կու տայ կարեւոր տեղեկու-
թիւններ այս երկու ձեռագրաց ցուցակնե-
րուն մասին: Ասոնցմէ առաջինը, կազմուած
Սահակ Ա. Մուրադեանի, 1912-ին ուղար-
կուած է Կ. Պոլսոյ Յովսէփ Իգմիքեան Գրա-
կան Մրցանակի Յանձնախումբին: Իսկ երկ-
րորդ ցուցակը պատրաստուած է Նազարէթ
Պ. Մարտիրոսեանի, որ զոյժ Մրցանակի
Յանձնաժողովին ներկայացուցած է իւր
մաս իւր «Նխաբք Տարօնոյ» գործին:

Երկու ցուցակներուն ալ, ինչպէս որ
ինք՝ Արայ Գալաթեան եւս նկատած է,
«աշխատանքները կատարուած են հապճե-
պով, առանց մասնաւոր կարգի կամ խն-
տապահանք ընտելեան: Յաճախ նկատու-
րութիւնները թերի են, երբեմն՝ նոյնիսկ
անգոյն: Մենք կրնայինք աւելցնել որ ցու-
ցակաւորներ որեւէ զաղափար չեն ունեցած
մեր գրչութեան արունատին գոնէ ամենա-
տարրակա՛ն տուեալներուն մասին: Օրի-
նակ, Մարտիրոսեան իւր ցուցակին (Բ.
մաս) թիւ մէկ ձեռագրին թուական նշանա-
կած է ՈՒԶ (1177) եւ նկարագրութեան մէջ
նշանակած է անկարելի «Նոսր գիր», երբ
Նոսր գիր ձեռագիրն մը գրչութեան համար
չէր գործածուեր: Ան կը գործածէ յաճախ
«մեղրոպկան տառերով»՝ գրին համար:
Կ'ընէր թէ թուրքի ըսել կ'ուզէ, քանի որ
«մարտիրոսեան տառերով» նշանակած է թիւ
5 Աւետարանին համար՝ որ գրուած է 1295-
ին, իսկ «միջին մեղրոպեան տառերով»
նշանակած է Շարափանի մը մասին (թիւ
37), որ գրուած է 1478-ին:

Ինչպէս որ Արայ Գալաթեան ալ նկա-
տած է, այս երկու ցուցակները կը պարու-
նակեն «մէկ փոքր մասը ... այն բաղձաթիւ
եւ թանկարժէք ձեռագիրներուն» որոնք կը
գտնուէին Մուշի նման Հայալատ գաւառի
մը մէջ»: Ասով հանգեւր մենք մեծապէս ե-
րախտապարտ պէտք է ըլլանք Սահակ Ա.
Մուրադեանին եւ Նազարէթ Պ. Մարտի-
րոսեանին, որ իրենց այս ցուցակներով
փրկած են գոնէ նախնական ծանօթութիւն-
ներ եւ չլռատակարաններ յաւիտեանական
կորուստ: Հայ բանասիրութիւնը մեծապէս
չորհապարտ է իրենց, ինչպէս նաեւ Արայ
Գալաթեանին, որ մոռացութեան փոխինե-
րուն տակէն փրկեր եւ հրատարակութեան
համար պատրաստել է ցուցակները, աղել
մէկնատութեամբ Գաղութային Կիւլպէնեան
Հաստատութեան:

Արդարեւ, անկարելի մը իսկ կը բաւէ ցոյց
տալու համար թէ որքա՛ն կարեւոր յիշա-
տակարաններ կան այս ցուցակներուն մէջ
եւ թէ անոնք ի՛նչ խոշոր նպաստ ուր բերեն
մեր իրաւագրական պատմութեան: Օրինակ,
Ա. Մասին թիւ 11 Աւետարանը, 1304-էն,
ցարդ անձանոթ էր ինձի թէ՛ իւր գրիւ եւ

թէ՛ իր գրչութիւնը, երբ «Ներդա եւ Եկեղեցի» Գաւառի Ա. Հատորը կը Հրատարակէի: Այս առթիւ ճշգրիտ որ Հոս ցուցակիս մէջ Հարկ չկայ «Տեղի՛» Երգնկա(?)» Հարցակառով նշանակել, որովհետեւ այս թիւ 11 Աւետարանին տեղին իրապէս Երգնկան է, Թիւ 12-ի գրիչը իրապէս Մխիթար վարդապետ Կրմանեցին կամ Սանեցին է: Որքան ցաւալի է որ կորսուած է այս մեծարժէք մեղագիրը մեր մեծահամբաւ գրիչ-ժողովող մեծ վարդապետին: Մանրանկարչութեամբ մեծարժէք մեղագիր մըն է թիւ 14, 1311-էն Եսայի Նշեցույ Համար գրուած եւ երկիցս կարեւոր Թորոս Տարօնացիէ մանրանկարուած ըլլալուն Համար, որովհետեւ տարակոյս չի կրնար ըլլալ թէ Եսայի Նշեցույ առջեւ ծնրագիր երկու կրօնաւորներէն ալ՝ որուն գլխուն վերեւ մանրանկարին մէջ գրուած է «Անպիտան Թորոս» կրնայ որեւէ ուրիշ մէկը ըլլալ Տարօնացիէն զատ:

Դարձեալ կարեւոր է իրր մանրանկարչական մեղագիր թիւ 21 Աւետարանը, որուն գրիչ (եւ մանրանկարիչ) Սարգիս քահանայն իսկ Պիժակն է: Թիւ 50-ը ցարդ անծանօթ մեղագիր մըն է (Մաշտոց, 1487-էն) որ կ'աւելնայ զոնէ ծանօթութեամբ Յովհաննէս երէց Արճիւնցիի (որ Մանդաւորենց է) արդէն ծանօթ մեղագիրներուն վրայ: Նոյնը եւ Միխայիլ Ժողովողի գործերուն վրայ, քանի որ ան է այս Մաշտոցին ժողովողը:

Պէտք է ճշգրիտ որ թիւ 59 Գանձարանը չի կրնար 1554-ին գրուած ըլլալ, երբ յիշատակարանը կ'ը յիշէ թէ Հայրապետութեան տեառն տէր Եղիշէն: Այս Եղիշէն Հաւանաբար Եղիշէ Բ նշանակուած կաթողիկոսն է, աթոռակից Սարգիս Գ-ի, որուն կաթողիկոսութիւնը նշանակուած է 1506-1515 թրականներուն եւ երբեմն կը յիշուի իշխանանայ կաթողիկոսներուն շարքին՝ մեղագիրներու յիշատակարաններուն մէջ, թէեւ Օրմանեան կ'ը մերժէ անոր տեղ տալ Աղղապատուճին մէջ իրր կաթողիկոս: Գրախօսուած Հատորին Բ. Մասին մէջ թիւ 52 Աւետարանն ալ գրուած է 1509-ին նոյնպէս թէ Հայրապետութեան Տ. Եղիշէի Հայոց կաթողիկոսն: Ուրեմն թիւ 59 Գանձարանը պէտք է գրուած ըլլայ 1506-1515-ի միջեւ

ատեն մը: Իսկ թիւ 76 Աւետարանն ալ, ինչպէս նորոգման յիշատակարանն ալ ցոյց կու տայ, 1645-ի նորոգութենէն 288 տարի առաջ գրուած էր, այսինքն 1357-ին:

Ա. Մասին 126 մեղագիրներուն իրր յաւելուած տրուած է շահնկան յիշատակարանը Մշոյ Դաշտին Երեւոյիմ գիւղի եկեղեցւոյ Մաշտոցին, 1758-էն:

Բ. Մասին թիւ 2 Շարակնոցը գրող եւ ժողովող Սարգիս քահանայն անշուշտ Պիժակն է: Այս Շարակնին Համար տրուած նկարագրութիւնը ռաւաշատ կ'ը նկատեմ: Գրին Համար «մանրագիւն» երկաթագիրն նշանակած է, որ անտարակոյս «բոլորգիր» եղած ըլլալու է, ցուցակագրին՝ «մանրագիւն» երկաթագիրին ինչ ըլլալուն անտեղեակ մնալուն: Իսկ գրչութեան տրուած 2-ի, որ Հաւասար է 1255-ին, բոլորովին սխալ է, քանի որ յիշատակարանը կը յիշէ թէ Հայրապետութեան տեառն տէր Մխիթարի եւ Թապաւորութեան Լեւոնի քարեպաշտին: 1255-ին Տէր Մխիթար կաթողիկոս չենք ունեցած եւ առաջին Մխիթար անուամբ կաթողիկոսը Գոնեցին է, որ զահակայեց 1311-1355: Եւ ոչ ալ Լեւոն Թապաւոր ունեցած ենք 1255-ին: Տէր Մխիթարի ժամանակից միայն մէկ Լեւոն ունինք, որ Լեւոն Դ-ն է, եւ որ զահակայեց 1320-1342-ի միջոցին. ա՛յդ ժամանակ միայն գրուած կրնայ ըլլալ այս Շարակնոցը Սարգիս Պիժակ քահանայն:

Թիւ 7 Աւետարանին գրիչն է Տիրացու: Նորագիւտ մեղագիրի ծանօթութիւն կ'աւելնայ վաստակաւոր գրիչ Արիստակէս Սեբաստացիի գրչութեանց մասին Հոս ցուցակագրուած թիւ 16 Ժամագիրքով, որ 1409-ին Աւագ վանք (Եկեղեցի Գաւառ) գրուած է: Թիւ 18 Աւետարանը 1448-էն եւ թիւ 25 Աւետարանը 1455-էն, անտարակոյս Յովհաննէս Արճիւնցւոյ Մանգասարենց գրչութիւնները եղած են: Ասով Յովհաննէս Մանգասարենցի գրչին ամբողջ կամ մասնակի գրուած մեղք ծանօթ մեղագիրներուն թիւ 33-էն կրնանք բարձրացնել 36-ի: (Տես մեր «Առումնասիրութեան շարքը «Յովհաննէս Գրիչ Մանգասարենց», Բագմալէպ, սկսեալ 1966 թիւ 4-ում):

Մեծապէս շահնկան են ցուցակին մէջ արտագրուած երեք կոնդակները իրենց կա-

բեւոր պարունակութեամբ: Առաջին կոնգակր որ ճնորդողւած է 1504-ին Գրիգոր Աղթամարցիէ, իրի թէ գրուած հին կոնգակր, Քրիստոսի 995-էն, օրինակութիւնն է կամ ճնորդութիւնը, կարկտան մըն է խմբագրուած Առդիկէ եւայն մասերէ, եւ կարելի չէ որ գրուած ըլլար Սմբատ Տիեզերակալէ կամ զոնէ իր ժամանակ:

Յուցակը կ'աւարտի էլ 211-ով: Ասկէ վերը խմբագիր Արայ Գալայճեան իբր Յաւորուած կու տայ պատճէնները Մուրատեանի երկու նամակներուն՝ 3 եւ 17 Ապրիլ թուագրեալ եւ շատ շահեկան նամակ մը 18 Յունիս 1914 թուակիր՝ Մարտիրոսեանէն, որ աւելի նախարանն է իր ընշարք Տարօնոյ աշխատութեան: Մարտիրոսեան կը յիշէ այն դժուարութիւնները որոնց հանդիպած է Մշոյ եւ շրջակայից ձեռագիրներուն քննութեանց ատեն, երբ սնամիտ եւ աւելորդապաշտ ձկներ կը թափէին զըփ խուս վրայ եւ կ'արգիւնէին որ բանայի իրենց Աւետարանը, կ'ըսէին. Եթէ քանանայ չըլլայ, աշխարհակամ մարդ ինչպէ՞ս կրնայ Աւետարան քանալ: Եւ կ'աւելցնէ. «Համազեխի մէջ մազ մնացած որ կիներ գլուխս պատռէին իրենց Մերկերիոս խաչը բացած ըլլալու համար»: Բնական է մենք չենք ըսեր որ առհասարակ ամէն ոք ըստ կամս ձեռք տայ սրբութեանց եւ կամ թղթատէ յուսկտա մեր գրչագիրները, սակայն բոլորովին այսպանելի կը գտնենք բնթացքը

անոնց, որոնք իրենք իրենց կանոններ կր ստեղծեն եւ հեղինակութիւն կու տան ագրապատկան հետեւեանց եւ ձեռագիրներու քննութեան առթիւ, ինչպէս Մարտիրոսեանի յիշածը՝ «Անկարելի եղաւ իզք (զիւղի) քահանայի հաւանութիւնը ձեռք բերելու՝ բանալու նոյն գիւղի մէջ 2-3 ձեռագիր Աւետարանները. Կաթողիկոս ալ գայ մեր Աւետարան չի բացուիր. միայն Զատիկ գայ կրնայ բանալ մեր Աւետարան»: Եւ ահա այդպիսի մարդու մը պատճառով մենք այսօր ի սպառ զրկուած կը մնանք 2-3 ձեռագիր Աւետարաններու մասին ծանօթութիւն ունենալէ եւ անոնց յիշատակարաններէն:

Ձեռք գրտեր կա՞ն ասոնց նման ուրիշ անտիպ ցուցակներ Սաղէմի վանքը մնացած Իզմիրեան Գրական Մրցանակի թողօնէն: Եթէ կան, շատ ցանկալի պիտի ըլլար ատոնց ալ հաստարակութիւնը ներկայ հատորս կը փակուի ցուցակներով, սակայն կը պակսին կարեւորագոյն՝ յատուկ անուանց ցանկերը, որոնք այնքան կը հեշտացնեն նման կարեւոր հատորներու գործածութիւնը:

Կը փակենք գրախօսականը, կրկին ընդհանրակալ ըլլալով Արայ Գալայճեանի եւ Գալուստ Կիւլպէնկեան Հաստատութեան, որ կրցեր են մոռացութենէ փրկել եւ լոյս աշխարհ հանել այս մեծարժէք ցուցակները:

Թ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ